

Булава Н. Ю.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТВІРНИХ ОСНОВ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ПРІЗВИЩ ПІВНІЧНОЇ ДОНЕЧЧИНИ

Дослідження прізвищ дає важливу інформацію про історію народу, його психологію, духовну культуру, а передусім – про історію його мови. Тому важливість наукового вивчення антропооснов зумовлена необхідністю розкрити історію виникнення та розвитку, особливості функціонування і структуру цього своєрідного класу лексики, а також дослідити ці мовні одиниці з загальнолінгвістичної, історико-культурної позиції.

Учені-ономасти наголошують на важливості всебічної наукової кваліфікації прізвищевих складників антропонімікону, що уможливить створення загальнонаціонального словника прізвищ, відповідних атласів, які б давали уявлення про українську антропонімійну систему в цілому та розкривали мовні особливості зазначеного класу. Цей комплекс завдань можна розв'язати через детальний аналіз прізвищ усіх регіонів. У вітчизняній ономастиці вже досліджено антропонімію таких етнічних територій: Бойківщина (Г.Є. Бучко) [2], Верхня Наддніпрянщина (І.Д. Фаріон) [13], Гуцульщина (Б.Б. Близнюк) [1], Дніпровське Припоріжжя (І. А. Корнієнко) [4], Закарпаття (П.П. Чучка) [14], Кіровоградщина (Т. В. Марталога) [7], Лемківщина (С.Є. Панцьо) [9], Лубенщина (Л.О. Кравченко) [6], Нижня Наддніпрянщина (І.І. Льченко) [3], північна Тернопільщина (С.В. Шеремета) [14], північне Лівобережжя (О.Д. Неділько) [8], Полтавщина (І.Д. Сухомлин) [12], Правобережне Побужжя (Т.Д. Космакова) [5], Опілля (Г.Д. Панчук) [10].

Проте дискусійним залишається питання лексико-семантичної класифікації прізвищ, оскільки вона спирається на різні критерії, що передбачає необхідність створення її універсальної моделі, яка б урахувала специфіку цього лексичного класу тощо. У цьому аспекті прізвища північної Донеччини досі не були предметом комплексного ономастичного вивчення і тому потребують наукової кваліфікації з огляду на семантичне різнобарв'я збереженої в їх складі лексики. Сучасний антропонімний матеріал східних областей України лише частково залучався до наукового розгляду В.Д. Познанською [11], проте всі прізвища такої великої й густо-заселеної території не могли бути вичерпно проаналізовані в одній праці. Результати нашого дослідження містять лексико-семантичний аналіз прізвищевих номінацій північної Донеччини, виявляють їх регіональну специфіку, істотно доповнюючи загальну картину антропонімікону східної України, що й зумовлює актуальність обраної теми.

Метою роботи є комплексний аналіз лексико-семантичних особливостей сучасних українських прізвищ північної Донеччини. Для досягнення поставленої мети розв'язано такі основні завдання: здійснення семантичної кваліфікації прізвищ північної Донеччини; складання лексико-семантичної класифікації прізвищ зазначеного регіону; розкриття ролі різних класів онімної та апелятивної лексики у формуванні прізвищ; виявлення складу слов'янських і християнських імен, наявних в антропоосновах; характеристика семантики апелятивів української мови, відображених в основах прізвищ.

У дослідженні спираємося на поширену в українській ономастиці класифікацію антропонімів за семантикою прізвищевих основ (Б. Б. Близнюк, Г. Є. Бучко, Л. О. Кравченко, С. Є. Панцьо, Г. Д. Панчук, В. Д. Познанська, С. В. Шеремета та ін.), відповідно розподіляючи аналізовані прізвища на: 1) прізвища, в основі яких відображено онімну лексику; 2) прізвища, в основі яких відображено апелятивну лексику. Додатково виокремлюємо полісемантичні антропооснови та прізвища з непрозорою на рівні синхронії семантикою. Зазначений підхід полягає у формуванні лексико-семантичних груп прізвищ за рубриками їх антропонімних основ і дає змогу проаналізувати лексеми, наявні в сучасній мові, а також ті мовні одиниці, що вийшли з ужитку, але збереглися в антропоосновах. До того ж, саме етимологія прізвища, яка розкриває його основу, в багатьох випадках визначає мотивацію іменування, уможливаючи реконструкцію семантичних доміант первинних прізвищевих моделей. У такий спосіб нами виявлено, що відономастичні прізвища становлять 41,1%, відапелятивні – 53,7%, полісемантичні – 3,5%, непрозорої семантики – 1,7% від загальної кількості всього фактичного матеріалу.

У багаточисельному словнику українських прізвищ особливе місце посідають відономастичні прізвища, яких зафіксовано 4723 (41,1%). Залежно від того, який різновид ономастичної лексики відображено в антропоосновах (особове ім'я чи топонім), виокремлюємо дві групи прізвищ: 1) відіменні (29%) та 2) відтопонімні (12,1%).

Дослідження відіменних прізвищ засвідчило, що в їх основі відбито понад 400 антропонімних варіантів, що за походженням могли бути а) автохтонними слов'янськими (65 варіантів): *Гоиславъ, Любомиръ, Скоромиръ, Станиславъ* та ін.; б) християнськими (316 варіантів): *Абакум, Лун, Мирон, Назар, Пархом* та ін. Проте не всі імена послуговували базою для творення антропооснов. Переважно це були їх популярні варіанти або такі, що мали значну кількість похідних утворень у період становлення прізвищ. Головна роль у творенні відіменних прізвищ належить чоловічим християнським іменам. В основі 2708 (23,5%) сучасних українських прізвищ відображено 278 чоловічих християнських імен і лише 182 (1,5%) прізвища, мотивованих жіночими іменами, що пояснюється давньою слов'янською традицією називати дитину за ім'ям батька.

Широковживаними іменами в антропоосновах є насамперед поліваріантні, наприклад *Григорій* (від якого утворено 66 прізвищ) < *Гринь, Грицай, Гриців, Гришай, Гришко*; *Іван* (53 прізвища) < *Іванів, Іваник, Івахно, Івашкевич; Ганна* (20 прізвищ) < *Ганич, Ганночка, Ганусенко; Марія* (13 прізвищ) < *Манюк, Манько, Марусич, Марусяк*. В антропоніміконі північної Донеччини в основах прізвищ зафіксовано також рідковживані та застарілі імена (*Донат, Урбан, Домна, Нукліда, Мокрина* та ін.), репрезентовані поодинокими прізвищами. Незначною за кількістю є і група прізвищ з іншомовними іменами в основі (*Бартош, Томашевич, Якуба*), появу яких зумовлено активними етнічними контактами корінного українського населення з представниками інших народів.

Науковий розгляд антропооснов північної Донеччини виявив, що сучасні відтопонімні прізвища становлять 12,1% (1400 антропооснов) від загальної кількості спадкових антропонімів і відображають у своїх основах ойконіми, катойконіми, гідроніми та хороніми (*Задунайський, Китайгородський, Конотоп, Український, Чорнобиль*), серед яких переважають численні та різноманітні ойконіми (10%) з найвищим ступенем антропонімізації.

Прізвища, мотивовані апелятивними назвами (6177, або 53,7% від загальної кількості аналізованих антропонімів), відбивають різноманітні аспекти матеріальної та духовної культури українців. Аналіз семантики

таких антропооснов здійснюємо в межах категорій *nomina personalia* й *nomina impersonalia*, відповідно виокремлюючи прізвища, мотивовані особовими апелятивами (28,9%), та прізвища, твірні основи яких є апелятивами з неособовим значенням (24,8%). Дослідження відапелятивних прізвищ у межах зазначених категорій мотивуємо тим, що процес онімізації загальних назв відбувається неоднаково. Усі загальні назви на момент перетворення їх в оніми мають особове значення, але для лексеми *nomina impersonalia* це значення обов'язково є метафоричним або метонімічним, оскільки воно виникає на основі певної подібності чи перенесення ознак з об'єкта на суб'єкт, наприклад, прізвища *Вовк*, *Дуб* виникли внаслідок надання влучних прізвиськ за уподібненням чи порівнянням, тобто вони метафорично вмотивовані. У такий спосіб встановлюємо не лише формальну амплітуду актуальних апелятивів, наявних у складі антропонімів, а й ментальні пріоритети, відбиті в прізвищевих моделях, що поглиблює уявлення про національні етнокультурні константи.

Категорія *nomina personalia* об'єднує 9 лексико-семантичних груп: назви людей за родом діяльності, назви людей за внутрішніми ознаками, назви людей за зовнішніми ознаками, назви людей за семейним станом, назви людей за етнічною ознакою, назви людей за територіальною (топографічною) ознакою, назви людей за соціальною ознакою, назви людей за релігійною ознакою, назви міфічних істот. Кількісний аналіз виявив, що антропооснови, мотивовані особовими апелятивами, становлять більшу частину всіх відапелятивних прізвищ (3325 одиниць). Цей факт пояснюємо специфікою особових апелятивів, які, на відміну від неособових, відрізняються від прізвищ лише ступенем індивідуалізованості особового значення. У категорії *nomina personalia* найповніше представлено лексико-семантичні групи агентивних (за родом діяльності людини – 900 прізвищ) та атрибутивних назв (за внутрішніми властивостями людини – 800 прізвищ і за її зовнішніми ознаками – 690). Численність цих прізвищ можна пояснити комунікативною актуальністю професійних характеристик особи, а також її зовнішніх та внутрішніх ознак.

Прізвища категорії *nomina impersonalia* представлено в антропоніміконі північної Донеччини 10 лексико-семантичними групами: назвами предметів та об'єктів; назвами тварин; назвами рослин; назвами страв, напоїв, продуктів харчування; анатомічними назвами; назвами абстракцій; назвами явищ природи та різних часових понять; назвами іграшок, забав та інших розваг; назвами хвороб; назвами різноманітних угруповань. Вони становлять меншу частину (2852 прізвища) від загальної кількості всіх відапелятивних прізвищ. У межах категорії *nomina impersonalia* найбільш частотними є групи «назви предметів» (1050 прізвищ), «назви тварин» (580 прізвищ), «назви рослин» (360 прізвищ). Співвідношення лексико-семантичних груп за своїм кількісним виявом в антропоосновах залежить як від мовного потенціалу власне лексико-семантичної групи, так і від спроможності семени відповідати вимогам тих принципів номінації, що діяли в період утворення антропонімів.

Уналежнення прізвища до тієї чи іншої лексико-семантичної групи не обов'язково є абсолютним, оскільки не завжди можна однозначно кваліфікувати допрізвищеву семантику його твірної основи. Відомі ономасти (Ю. О. Карпенко, П. П. Чучка та ін.), аналізуючи полісемантичні прізвища, пропонують ці антропоніми виокремлювати в певну групу, оскільки лексеми, наявні в таких антропоосновах, багатозначні, а отже, прізвища можуть співвідноситися з декількома лексико-семантичними розрядами. Полісемантичні прізвища становлять невелику групу антропонімів північної Донеччини (3,5%), але вони є цінним джерелом для дослідження значеннєвої синестезії твірних основ, напр. *Кисляк* (*кислий хліб*; *кисле молоко*), *Копитко* (змен. *копито*; *назва рослини*) тощо.

Непродуктивною виявилася і група прізвищ із непрозорою семантикою (*Камма*, *Лягно*, *Мормуль*, *Москот*, *Шемигон*) (1,7%), які, проте, становлять цікавий матеріал для етимологічних студій, оскільки уможливають виявлення архаїчної та рідковживаної лексики.

Лексико-семантичний аналіз прізвищ досліджуваної території дав змогу виокремити певні регіональні особливості. Так, в антропоніміконі північної Донеччини переважають відапелятивні прізвища, які становлять 53,7% проаналізованих антропонімів, відономастичні ж охоплюють відповідно 41,1%, що не збігається з даними, отриманими при відповідному аналізі Закарпатської області (35% відапелятивних прізвищ і 46% відономастичних). Відзначимо також, що загальнопоширеною практично у всіх регіональних антропоніміконах є перевага особових апелятивів в основах прізвищ щодо неособових, проте неоднаковим є їх кількісне співвідношення: в північній Донеччині ця різниця становить 4,1%, у Дніпровському Припоріжжі – 7%, у Північно-правобережному Степу – 19%, на Лубенщині – 5,27%, що пояснюємо почасти різним ступенем антропонімізації апелятивної лексики.

Найуживанішими прізвищами відапелятивного походження на досліджуваній території є *Кравченко* – 53 (627), *Шевченко* – 63 (630), *Ткаченко* – 57 (683), де перша цифра вказує на кількість населених пунктів, у яких зафіксовано прізвище, а друга – на кількість носіїв. Аналіз же відіменних прізвищ засвідчив високий рівень частотності відповідних антропооснов, мотивованих чоловічими християнськими варіантами (23,5%) з домінуванням усталених номенів *Іванов* – 47 (511), *Петренко* – 36 (217), *Харченко* (< *Харитон* або *Захар*) – 31 (218) (пор.: в антропоніміконі Дніпровського Припоріжжя поширеними відапелятивними прізвищами є *Шевченко* (554), *Кравченко* (346), *Олійник* (327), у межах відіменних антропооснов – *Савченко* (225), *Василенко* (205), *Клименко* (199) та ін.

Дослідження сучасних українських прізвищ північної Донеччини також виявило, що антропооснови є своєрідним утіленням актуальних національних рис, таких, наприклад, як релігійність (*Молибога*, *Отченашенко*), висока моральність та повага до старших (*Дядик* < *дядик «батько»*, *Мамич*), музикальність (*Музика*, *Співак*) тощо. В антропонімах відбито й особливості національного темпераменту, кулінарні вподобання, певну критичність та іронічність українців, яка, у свою чергу, зумовила перевагу відповідних знегативованих комунікативних характеристик, закріплених у прізвищевих антропоосновах (*Балуца*, *Легейда*).

Лексико-семантична кваліфікація антропонімікону зазначеної території уможливила систематизацію наявного фактичного матеріалу, що дало підставу для укладання алфавітного словника сучасних українських прізвищ північної Донеччини, який містить указівку на частоту їх вживання й географічне поширення.

Отже, проведений аналіз прізвищ північної Донеччини засвідчує високий рівень актуальності ономастичної та апелятивної лексики у процесах їх творення, а також дає змогу виокремити ядерні та периферійні прізвищеві найменування; встановлює причини домінування певних лексико-семантичних груп прізвищ; виявляє кореляційні зв'язки між ментальними константами та антропоосновами, що увиразнює етнокультурну специфіку досліджуваного регіону.

Література

1. Близнюк Б. Б. Сучасні гуцульські прізвища в історичному розвитку: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 1997. – 23 с.
2. Бучко А. Е. Фамилии Бойковщины в период их становления и в наши дни: Автореф. дисс. ... канд. філол. наук: 10.02.02 / Ужгород. гос. ун-т. – Ужгород, 1986. – 20 с.
3. Ільченко І. І. Антропонімія Нижньої Наддніпряни в її історичному розвитку (надвеликолузький регіон): Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Запоріж. держ. ун-т. – Запоріжжя, 2003. – 166 с.
4. Корнієнко І. А. Прізвища Дніпровського Припорожжя (граматична структура, морфемна структура, лексико-семантична база, походження): Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Дніпропетров. нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2004. – 176 с.
5. Космакова Т. Д. Лингвистический анализ антропонимов Правобережного Побужья: Автореф. дисс. ... канд. філол. наук: 10.02.02 / Ужгород. гос. ун-т. – Ужгород, 1980. – 23 с.
6. Кравченко Л.О. Антропонімія Лубенщини: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2002. – 20 с.
7. Маргалога Т. В. Антропонімія північного Степу України: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Дніпропетр. держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1997. – 16 с.
8. Неділько О. Д. Антропонімія Северной части Левобережной Украины (второй половины XVII – первой половины XVIII вв.): Автореф. дисс. ... канд. філол. наук. – К., 1969. – 29 с.
9. Панцьо С. Е. Антропонімія давньої Лемковщини: Автореф. дисс. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ужгород. гос. ун-т. – Ужгород, 1985. – 22 с.
10. Панчук Г. Д. Антропонімія Опілля: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Терноп. держ. ун-т. – Тернопіль, 1999. – 155 с.
11. Познанская В. Д. Антропонімія юго-восточной Украины: Автореф. дисс. ... канд. філол. наук: 10.02.02 / Харьков. гос. ун-т ім. М. Горького. – Харьков, 1983. – 197 с.
12. Сухомлын І. Д. Основы Полтавской ономастики (по материалам Полтавских актов книг XVII века): Автореф. дисс. ... канд. філол. наук: 10.02.02 / Харьков. гос. ун-т ім. М. Горького. – Харьков, 1964. – 20 с.
13. Фаріон І. Д. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII – початку XIX ст. (з етимологічним словником). – Львів: Літопис, 2001. – 370 с.
14. Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття: Дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 / Киев. гос. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К., 1969. – 978 с.
15. Шеремета С. В. Антропонімія північної Тернопільщини: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Прикарпат. ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2002. – 20 с.

Быщенко Т. А.

О КОГНИТИВНОЙ ОСНОВЕ РЕАЛИЗАЦИИ ЭКСПРЕССИВОВ ПЕЧАЛИ

Проблема вербализации эмоций стали объектом интенсивного анализа в когнитивной лингвистике в настоящее время. Уже заложены теоретические основания определения базовых эмоций с использованием семантических примитивов [3], а также с применением теории метафоры и фреймового представления вербализации эмоций [1], [6], [8], [9] и др. Установлен когнитивный характер категории эмотивности, выделены эмоциональные концепты [5], однако их толкование требует дальнейшего уточнения. Данная статья посвящена когнитивному анализу речевых актов экспрессивов (РАЭ), служащих выражению печали. Ее целью является моделирование прототипического сценария вербализации данной эмоции, а также анализ особенностей ее выражения в английском дискурсе.

Представим прототипический сценарий формирования интенции и реализации РАЭ печали в следующем виде (виды печали, такие как грусть, уныние, страдание, горе, обусловленные ее интенсивностью, являются вариантами данного сценария) [2, с. 88]:

воздействующий стимул (физическое либо ментальное восприятие ситуации, вызывающей печаль) → оценка данной ситуации как нежелательной для субъекта → переживание печали, обусловленное данной ситуацией и ее оценкой → РАЭ печали как речевая реакция.

Воздействующим стимулом печали выступает некоторое действие, нарушающее благополучие субъекта. Оно оценивается субъектом как потеря чего-то ценного, утрата роли, которая лишает его важных для него отношений с людьми, что делает его несчастным, упавшим духом, недовольным собой, зачастую он чувствует свою беспомощность, обескураженность, а это, в свою очередь, ведет к изолированности, одиночеству, отчуждению. Печаль является результатом когнитивного диссонанса между информацией об утрате какой-либо ценности и информации об удовлетворенности и гармонии субъекта с окружающим его миром:

$$Э_{печаль} = f [П, (I_{утрата} > I_{гармония})]$$

(где Э – эмоция, f – функция, П – пропозиция, I – информация). Все это ведет к переживанию печали, проявляющемуся в физиологических реакциях организма субъекта (вялость, слабость и т. д.), а также в торможении физической и умственной активности субъекта. У него появляется желание дать понять окружающим, что ему плохо. В РАЭ печали отражается характерная особенность данной эмоции – субъект, испытывающий печаль, разговаривает мало и неохотно, а темп его речи замедлен [4, с. 199].

По нашим данным, РАЭ этого типа фигурирует лишь в неофициальных ситуациях. Как правило, высказывания, выражающие печаль, произносятся в тех ситуациях, когда говорящий общается с близкими людьми (родственниками или знакомыми), имеющими равный социальный статус с говорящим (1), а также когда статус говорящего ниже статуса слушающего (2) и в некоторых случаях – статус говорящего выше статуса слушающего (3):

(1) девушка говорит своему возлюбленному:

«I'm not worthy of you – no, I am not!» (Hardy)

(2) простой человек расстроен тем, что сенатор выгоняет его из-за того, что он влюблен в его дочь:

Jaffeur. I loved her for herself, not as the heiress of the great Priuli —

Priuli. No more! (Otway)

(3) король переживает предательство одного из своих офицеров:

King. There's no art

To find the mind's construction in the face (Shak., Macbeth, I, 4, 13-14).

РАЭ печали встречаются в общении незнакомых людей лишь в единичных случаях. Это позволяет предположить, что при глубоком и интенсивном переживании не соблюдаются общепринятые нормы поведения в английском обществе, согласно которым не следует открыто проявлять печаль в присутствии незнакомых